

Iwona Ostaszewska
Białystok

Literatura rosyjska wobec problemów ekologii. Rekonesans

Literatura rosyjska zaczęła dostrzegać problemy ekologiczne w drugiej połowie XIX wieku. Już Lew Tołstoj w swoich dziennikach pisał:

Покорение природы и увеличение производства благ земных для того, чтобы переполнить благами мир, так, чтобы всем достало, такое же неразумное действие, как то, чтобы увеличивать количество дров и кидание их в печи для того, чтобы увеличить тепло в доме, в котором печи не закрываются¹.

Właśnie Lew Tołstoj uważany jest za prekursora rosyjskiego ekologizmu w literaturze. Pisarz kochał przyrodę i nawoływał do „rozumnego” jednoczenia się z nią:

Мне представляется так: закон жизни органической есть борьба, закон жизни разумной, сознательной есть единение, любовь. На жизни органической, жизни борьбы рождается жизнь разумная и связана с ней. Цель очевидная: уничтожить борьбу и внести единение, где был раздор. Сначала между людьми, потом между людьми и животными, потом между животными и растениями².

Świat przyrody jawi się przed bohaterami jego utworów jako świat doskonały, piękny i moralny. W świecie tym panuje harmonia egzystencji,

¹ Л. Н. Толстой, *Собрание сочинений. В 22-х т.*, Москва 1985, т. 21, с. 424.

² Л. Н. Толстой, *Полное собрание сочинений*, Москва 1992, т. 63, с. 440.

a zespolenie się z nim pozwala doznać poczucia jedności. Każdy z bohaterów wczesnej prozy pisarza doświadcza takiego uczucia. Przyroda nie jest tylko tłem, w którym żyją i funkcjonują bohaterowie, ale jest odzwierciedleniem ich uczuć i wewnętrznych przeżyć. Tolstoj pokazywał zbawienny wpływ otaczającej przyrody na ludzkie życie. Potwierdzał fakt, iż zachwycać się pięknem przyrody może wielu z nas, ale poczuć ją duszą mogą tylko nieliczni.

Природа дорога Толстому только тогда, когда её чувствуешь физически, близко. Когда “находишься” в ней³.

Prawie każdy naród ma zasadę etyczną: „Traktuj ludzi tak, jak sam chciałbyś być traktowany”. Tolstoj, widząc do czego prowadzą osiągnięcia nauki i techniki, dodał do tego jedno słowo: „Nie tylko ludzi traktuj tak, jak sam chciałbyś być traktowany, ale i zwierzęta”. Dzisiaj, w epoce kryzysu ekologicznego, można by powiedzieć: „Traktuj całą przyrodę tak, jak sam chciałbyś być traktowany”⁴.

Również w XIX wieku ma swoje początki naukowa idea ochrony środowiska. Wyrosła ona z reakcji na dynamiczny proces industrializacji i rozrastania się miast oraz coraz większy stopień zanieczyszczenia powietrza i wody. Zagrożenie kryzysem ekologicznym uświadomiło konieczność wprowadzenia radykalnych zmian w relacji człowiek – przyroda. W kształtowaniu ekologicznych zasad w świadomości społecznej ważna rola przypadła literaturze pięknej i publicystyce, które zajmowały się zgłębianiem filozoficznych, socjalno-ekonomicznych i kulturowych aspektów tego problemu.

Na początku XX wieku Rosja staje się państwem kapitalistycznym, krajem fabryk i „żelaznych dróg”. Proces ten nabrał rozpędu po zniesieniu poddaństwa chłopów przez Aleksandra II. Zmieniał się nie tylko pejzaż kraju i warunki życia, ale także światopogląd ludzi, którzy zaczęli zatracać wielowiekowy system wartości.

Konflikt między szlachtą a burżuazją, która przysła jej na zmianę, został przedstawiony w sztuce Antoniego Czechowa *Wiśniowy sad* (*Вишнёвый сад*, 1903). Pod koniec XIX wieku po uwolnieniu chłopów znaczna część obywateli ziemskich doprowadziła się do ruiny. Szlachcie, która przyzwyczaiła się do wygodnego i bogatego życia ciężko było przystosować się do nowych warunków. Bohaterka sztuki Czechowa – Lubow Andrejewna Raniewska –

³ П. Фокин, В. А. Туниманов. *Кавказские повести Л. Н. Толстого*, <http://magazines.russ.ru/znamia/2000/5/fokin.html>.

⁴ А. Горелов, *Толстой и экология*, Москва 1994, с. 10.

nie potrafiła wyzbyć się dotychczasowych nawyków i bardzo szybko roztrwoniła swój majątek. Zaczęła żyć emocjami, wspomnieniami z przeszłości, ponieważ nie umiała poradzić sobie z terażniejszością. Rozterki życiowe Raniewskiej wykorzystał Łopachin, który był zupełnym przeciwieństwem właścicieli wiśniowego sadu. Jermołaj Łopachin, potomek chłopów pańszczyźnianych, którzy pracowali u Raniewskich, cechuje się energicznością i praktycznością w dążeniu do celu. Bohater triumfuje kupując posiadłość szlachecką. Na miejscu wiśniowego sadu, który jest symbolem wartości duchowych, pozytywnych wspomnień z młodości i marzeniem o lepszym jutrze Łopachin planuje zbudować ośrodek wypoczynkowy. Wiąże się to z całkowitym unicestwieniem tego uroczego miejsca.

Czechow zauważa zły wpływ pieniądza na człowieka. Na przykładzie Łopachina pokazuje, jak kultura konsumentka kaleczy ludzi i jak staje się ich drugą duszą. Bohater Czechowa rozumie łąy Raniewskiej, jest świadomy tego, że nie wszystko można kupić i sprzedać, ale wygrywa jego praktycyzm i chęć bogacenia się. Nie potrafi zrozumieć jednego: wiśniowy sad, to nie tylko symbol piękna, ale również miejsce, które wiąże przeszłość z terażniejszością. Bohater chce wyrwać własne korzenie.

Antoni Czechow pokazał w swojej sztuce *Wiśniowy sad* pełną degradację i moralny upadek szlachty oraz jej rozpad jako klasy społecznej. Upadek kultury szlacheckiej jest uwieńczony klęską ekonomiczną tej klasy. Ale według autora kapitalizm to również tymczasowe, destrukcyjne zjawisko, dlatego wykreował też młodych bohaterów, którym uda się zmienić rzeczywistość na lepszą, w której będzie dominować równość, braterstwo i sprawiedliwość, a w której nie będzie bezwzględnej eksploatacji przyrody.

Sztuka kończy się okrzykiem jednego z bohaterów: „Здравствуй, новая жизнь!...”⁵. Czechow nie pokazał, jak wygląda nowe życie, ale sugerował, że znajdują się ludzie, którzy zmienią je na lepsze. Niestety, nadal żyjemy w epoce kapitalizmu, który charakteryzuje się konsumentką kulturą, zdumiewającym tempem rozwoju ekonomiki i techniki, upadkiem moralności i obyczajów, żądzą czerpania zysków i bogacenia się. Ludzie dążą do tego, aby zaspokoić własne potrzeby i mało kto zastanawia się nad wspólną przyszłością. Niemal nikt nie odczuwa swojej przynależności do biologicznego gatunku *homo sapiens* i nie uświadamia sobie swojej misji w ewolucji biosfery. Tylko niektórzy zdają sobie sprawę z tego, że są członkami swojej populacji i dbają o jej rozwój. Za to praktycznie każdy uważa siebie za unikalną osobistość, mającą prawo do wykorzystywania bogactw naturalnych,

⁵ А. П. Чехов, *Вишнёвый сад*, <http://www.my-chekhov.ru/proizved/115.shtml>.

do bezpiecznego egzystowania, do troski ze strony państwa, do rozkoszy i przyjemności. Większość ludzi nie daje niczego w zamian i nie wnosi żadnego wkładu w rozwój kultury swojej populacji. Wielu żyje po prostu, żeby żyć i wnosić swój udział w niszczenie środowiska⁶. Sprawdzają się zatem obawy doktora Astrowa z *Wujaszka Wani* (Дядя Ваня, 1896) Czechowa:

[...] miliardy drzew giną, pustoszeją kryjówki zwierząt i ptaków, rzeki stają się płytsze, i wysychają, znikają na zawsze piękne pejzaże [...], klimat się psuje i z każdym dniem ziemia staje się coraz biedniejsza i coraz brzydsza⁷.

Rodzi się poważny problem w postaci sprzeczności pomiędzy rozwojem cywilizacji a środowiskiem naturalnym. Szczególnie wyraźnie ten problem dał o sobie znać w XX wieku, kiedy społeczeństwo swoją ekspansją na przyrodę osiągnęło punkt krytyczny. Człowiek zaczął być ofiarą swoich własnych osiągnięć. Dzięki temu zaczął uświadamiać sobie nierozzerwalną więź z naturą, fakt, że ludzkość to organiczna część przyrody, a historia ludzkości to część historii przyrody. Idea ta, którą współczesny człowiek zaczął rozumieć, podkreślana była już w mitologii, a także w rozmaitych starożytnych filozofiach. Powtórne i głębsze uświadomienie starych prawd, które dotarły do nas z zamierzchłych czasów, to skutek kryzysu ekologicznego, który nasila się w miarę wzrostu tempa naukowo-technologicznego rozwoju.

Niewątpliwie negatywny wpływ na środowisko miały takie sytuacje, jak ta w latach 20–30 XX wieku w byłym Związku Radzieckim. Pod koniec 1920 roku władze zdecydowały uwolnić kraj od konieczności importu bogactw naturalnych i zapoczątkować rozwój ciężkiego przemysłu na mało zbadanym terytorium państwa. Geologom zlecono rozpoznanie złóż bogactw naturalnych na całym obszarze ZSRR. W okresie tym ważne miejsce zajmowały hasła o poskramianiu i ujarzmianiu natury. Wyłoniła się idea wszechmogącego człowieka, który potrafi rządzić bezmyślną i chaotyczną przyrodą za pomocą techniki. Skutkiem tego stały się widoczne ślady zniszczenia środowiska naturalnego. W rezultacie zmasowanego wkroczenia techniki zostały naruszone kruche północne ekosystemy, ucierpiało wiele terytoriów zamieszkiwanych przez ludność tubylczą, która w okresie władzy sowieckiej była strasznie uciskana. Oswajanie dziewiczych terytoriów ciągnęło za sobą przymusową kolektywizację, transformację systemu gospodarki, odjęcie rodzimych ziem przez państwo, rusyfikację i wypieranie ojczystych języków,

⁶ Ю. Новоженов, *Экологический императив XXI века*, „Урал” 2004, № 8, <http://magazines.russ.ru/ural/2004/8/novo9-pr.html>.

⁷ A. Czechow, *Wujaszek Wania*, [w:] *Wybór dramatów*, oprac. R. Śliwowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 470–472.

rozdzielanie dzieci i rodziców przy pomocy systemu internatowego kształcenia. Wszystko to spowodowało, że człowiek sowiecki zaczął się oddalać od świata przyrody, przekształcił się w jej wroga⁸.

Od połowy lat 20 XX wieku w ZSRR zaczyna się intensywnie rozwijać i dominować tzw. proza „produkcyjna”, która nie zauważała problemów ekologii. Cieszono się z rozwoju przemysłu i nie widziano zagrożeń z tym związanych. W utworach Fiodora Gładkowa (*Cement* /*Цемент*/, 1925, *Energia* /*Энергия*/, 1932–38), Marietty Szaginian (*Zapora wodna* /*Гидроцентральный*/, 1930), Leonida Leonowa (*Nad rzeką Socia* /*Соть*/, 1930), Walentina Katajewa (*Czasie, naprzód!* /*Время, вперед!*/, 1932), Brunona Jasińskiego (*Człowiek zmienia skórę* /*Человек меняет кожу*/, 1933), Jurija Krymowa (*Statek „Derbent”* /*Танкер «Derbent»*/, 1938) i wielu innych głównym tematem była ciężka praca fizyczna na budowie. Proza ta opiewała budowę nowych zakładów przemysłowych, fabryk, miast, kanałów nawadniających pustynie, tworzenie sztucznych mórz. Literatura stała się wręcz środkiem agitacji i propagandy:

В «производственной» прозе отчётливее всего проявились негативные процессы, выведившие художественную литературу за рамки искусства и превращавшие её в идеологическое средство агитации и пропаганды⁹.

Sensem życia bohatera prozy „produkcyjnej” stała się praca, która organizowała jego czas wolny, a także zastępowała życie duchowe. W powieści-kronice Katajewa *Czasie, naprzód!* bohaterowie oddają za nią swoje zdrowie, a nawet życie. Wstają skoro świt z myślą o pobiciu kolejnego rekordu – ile betoniarek cementu zużyją na swojej zmianie.

На фоне индустриального пейзажа создавался образ героя времени – строителя, руководителя и организатора трудовых процессов, землекопа и токаря¹⁰.

Świadomość tego, że ich praca i wysiłek przyczyniają się do organizacji lepszego, szczęśliwszego życia przyszłych pokoleń dodawała im sił oraz sprawiała, iż widzieli w tym same zalety. Nie dostrzegali, że zasypywanie rzek, wycinanie dużych połaci lasu, osuszanie błotnistych terenów zmienia środowisko naturalne.

⁸ А. Болотова, *Государство, геологи и колонизация природы в СССР*, „Неприкосновенный запас” 2006, № 2 (46), <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/bo-pr.html>.

⁹ Л. П. Кременцов, Л. Ф. Алексеева, Т. М. Колядич и др., *Русская литература XX века: в двух томах*, под. ред. Л. П. Кременцова, Москва 2005, т. 1, с. 35.

¹⁰ Ibidem.

W drugiej połowie XX wieku ingerencja ludzi w świat przyrody przybrała kolosalne rozmiary. Szkoda wyrządzona przyrodzie stała się zupełnie oczywista. W świadomości ludzi trwale wyryły się takie pojęcia, jak „problemy ekologiczne”, „zagrożenia ekologiczne”. O tych zagrożeniach zaczęli głośno mówić uczeni i działacze społeczni na całym świecie. Rozprzestrzeniały się nastroje ekologicznego pesymizmu. W Rosji, gdzie degradacja środowiska naturalnego była olbrzymia, pisarze pierwsi zwrócili uwagę społeczeństwa na ten fakt. Wasilij Biełow stwierdził:

Мы называем землю матерью, матушкой, кормилицей, поём ей гимны и славославим. Это лишь на словах. На деле мы поступаем с ней безнравственно и жестоко, мы давно забыли, что она живая. Как всё живое, она ждала милосердия. Но произошло отчуждение. Вместо любви и милосердия земле было уготовано презрение и равнодушие¹¹.

Bardzo wyraźnie problemy ekologii poruszała proza lat 60–70 XX wieku nazywana „prozą wiejską”. Był to nurt, który emocjonalnie reagował na rewolucję naukowo-techniczną. Podejmowane w ich utworach problemy rozpatrywane były w związku z obrazem małej ojczyzny. Pisarzom nurtu ludowego udawało się zachować niezależność od radzieckiej ideologii. Filarem ideowym ich twórczości był antyurbanizm i humanizm ekologiczny.

Tematy „człowiek i ziemia”, „człowiek i otaczający świat” znajdują rozwój w twórczości takich pisarzy, jak m.in.: Michaił Priszwin (*Skarbница сłońca / Кладовая солнца*/, 1945), Leonid Leonow (*Rosyjski las / Русский лес*/, 1953), Aleksander Jaszyn (*Wologodzkie wesele / Вологодская свадьба*/, 1962), Fiodor Abramow (*Bracia i siostry / Братья и сёстры*/, 1958, *Dwie zimy i trzy lata / Две зимы и три лета*/, 1968, *Drogi i rozdroża / Пути перепутья*/, 1973, *Dom / Дом*/, 1978), Wasilij Szukszyn (*Wiejscy mieszkańcy / Сельские жители*/, 1963, *Cudak / Чудик*/, 1967), Władimir Cziwilichin (*Jasne oko Syberii / Светлое око Сибири*/, 1963), Sergiusz Załygin (*Nad Irtyszem / На Иртыше*/, 1964, *Powieść ekologiczna / Экологический роман*/, 1993), Wiktor Astafjew (*Stara dąbrowa / Стародуб*/, 1959, *Królowa Ryb / Царь-рыба*/, 1976), Wasilij Biełow (*Ludzka rzecz / Привычное дело*/, 1966), Walentin Rasputin (*Pożegnanie z Matiorą / Прощание с Матёрой*/, 1976), Wasilij Pieskow (*Białe sny / Белые сны*/, 1967), Gawriił Trojepolski (*Biały Bim Czarne Ucho / Белый Бим Чёрное ухо*/, 1971), Piotr Proskurin (*Los / Судьба*/, 1972), Władimir Sołouchin (*Zielisko / Трава*/, 1972), Władimir Krupin (*Ziarna / Зёрна*/, 1974)

¹¹ В. И. Белов, *Раздумья на родине: Очерки и статьи*, „Современник”, Москва 1989, s. 179.

i inni. W utworach tych autorów brak jedności między człowiekiem i przyrodą pojmowany jest jako zerwanie więzi między jednostką a społecznością. Świadczy to o niewątpliwym znaczeniu danego problemu w warunkach kulturowo-historycznej sytuacji w Rosji w drugiej połowie XX wieku. Pisarze ci pokazali, że:

[...] władza radziecka z jej programem rewolucyjnych przemian (hasła odwracania koryt rzek, nawadniania pustyń itp.), zakładającym eksploatacyjny, ekspansywny i przedmiotowy [...] stosunek zarówno do ziemi, jak i związanych z nią ludzi, była chyba najgorszym z możliwych gospodarzy. Współcześni filozofowie [...] radzieckie gospodarowanie naturalnymi zasobami uznają za przykład ludzkiego absolutyzmu, którego skutki, analizowane przez nauki społeczne, ale również przez najnowszą prozę rosyjską, będą odczuwalne jeszcze długo¹².

W końcu lat 50 na całym gigantycznym terytorium Związku Radzieckiego przeprowadzano pomiary geologiczne, a w wielu rejonach powstały nowe centra industrialne. Reżim totalitarny, trwale ustanowiony w ZSRR w latach 30, pokonał wiele przeszkód (rosyjskie bezgraniczne przestworza bez dróg transportowych, trudne warunki klimatyczne), które stały na drodze do skarbów przyrody. Wezwania do uczestnictwa w „oswajaniu” Północy i Dalekiego Wschodu były adresowane w pierwszej kolejności do młodzieży, gdyż przypuszczano, że młodym ludziom łatwiej będzie przenieść się do nowego miejsca zamieszkania. Propaganda ta podpierana była względami materialnymi, obiecywano wysokie zarobki, rozwiązywanie problemów mieszkaniowych, prestiżowe stanowiska pracy i inne¹³.

Stalin narzucił koncepcję ziemi jako dobra wyłącznie materialnego, zaspokajającego aspiracje cywilizacyjne pojedynczego człowieka i całego społeczeństwa¹⁴.

Zagadnienie to porusza Walientin Rasputin w swojej powieści *Pożegnanie z Matiorą* (*Прощание с Матёрой*, 1976). Matiora to wymyślona przez autora wyspa na Angarze i zarazem niewielka wieś o tej samej nazwie, która ma zostać całkowicie zatopiona. Na jej miejscu ma stanąć elektrownia

¹² W. Supa, *Do kogo należy ziemia? Trawestacje metafor i sentencji biblijnych we współczesnej prozie rosyjskiej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 15–16.

¹³ А. Болотова, *Государство...*

¹⁴ A. Rażny, *Motyw ziemi we współczesnej myśli politycznej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 166.

wodna. Mieszkańców czeka przesiedlenie, co dla wielu z nich oznacza konieczność rezygnacji z dotychczasowego życia, a więc duchową śmierć. „O losie wyspy i jej mieszkańców zdecydowali nie ci, którzy uprawiali na niej pola, lecz odległa od nich i zupełnie anonimowa władza”¹⁵.

Rasputin przedstawia kilka pokoleń mieszkańców wyspy. Podkreślał, że im młodsze pokolenie, tym słabsze jest jego przywiązanie do ziemi. Starsi ludzie nie chcą opuszczać domów, ogrodów, pól, natomiast ich dzieci i wnuki nie widzą w tym nic złego.

Przed zatopieniem wieś została spalona. Odporny na ogień, pilę i topory został tylko ogromny modrzew, który jest symbolem wiecznie żywej przyrody. Autor pokazał, że człowiek nie jest w stanie odnieść całkowitego zwycięstwa nad naturą. Rasputin rozumie potrzebę budowania elektrowni i związanych z tym konsekwencji w postaci zatopień wsi, takich jak Matiora, symbolizująca całą ziemię. Pisarz wie, że w różnych dziedzinach życia postęp niesie za sobą nie tylko zyski, ale też straty. Jednak zwraca uwagę na fakt, że straty nie powinny przewyższać zysków. My, jako mieszkańcy Ziemi, musimy zacząć jej bronić, żeby nie podzieliła ona losu Matiory.

Obecnie panuje antropocentryczna społeczna orientacja ekologiczna, która stawia na czele człowieka i jego potrzeby, bez troski o przyszłe pokolenie, co ma zgubny wpływ na otaczającą nas przyrodę. Współczesne problemy ekologiczne, z którymi boryka się ludzkość na przełomie XX i XXI wieku są związane ze wzrostem intensywności oddziaływania człowieka na środowisko naturalne. Przyczynia się to do globalnych problemów ekologicznych, które zaczynają zmieniać fizjonomię planety. W dzisiejszych czasach ważnym jest, aby uświadomić sobie nierozzerwalny związek przyrody z człowiekiem, który ma obustronny charakter – problemy ekologiczne to problemy człowieka. „Uświadamiać” próbują naukowcy, politycy i ludzie sztuki z obu półkul naszej planety. Na przykład laureat Nagrody Nobla Albert Gore pisze:

Nasza zdolność świadomego i abstrakcyjnego myślenia w żaden sposób nie oddziela nas od natury, ale nasza zdolność do analizy doprowadza nas czasem do aroganckich wyobrażeń o własnej wyjątkowości, które nie pozwalają nam się identyfikować ze światem przyrody. W rzeczywistości jednak jesteśmy nierozzerwalnie złączeni. Przyroda i my to jedno¹⁶.

¹⁵ W. Supa, *Do kogo...*, s. 17.

¹⁶ A. Gore, *Niewygodna prawda: apel o ratowanie naszej planety przed katastrofalnymi skutkami globalnego ocieplenia*, przeł. J. Golik-Skitał i A. Malinowska, Katowice 2007, s. 161.

Na pytanie, czy przyroda jest świątynią, czy niewolnikiem człowieka próbuje znaleźć odpowiedź Wiktor Astafjew w powieści *Królowa Ryb* (*Царь-рыба*, 1976). Pisarzowi bliskie są problemy ekologiczne, szczególnie temat rybołówstwa i wędkarstwa. Astafjew urodził się na Syberii i nie tylko uczestniczył w połowach wielkich jesiotrów, ale był również świadkiem kłusowniczych metod odławiania ryb. Sybiracy często nie przejmowali się nakazami prawnymi, okresami ochronnymi, gdyż postrzegali przyrodę jako niewyczerpalną i nieprzebraną spiżarnię. Główny bohater *Królowej Ryb* – Ignaticz – reprezentuje takich właśnie ludzi.

Ignaticz słynie we wsi z tego, że jest najlepszym rybakiem. Nie byłoby w tym nic złego, gdyby nie fakt, że zajmuje się on kłusownictwem i wcale nie dlatego, by zabezpieczyć byt swojej rodzinie. Łowi ryby nie na sprzedaż, ale z czystej chęci sławy. We wsi trwa konkurencja pomiędzy rybakami, każdy z nich chce być najlepszy.

Kiedy bohater czuje się królem przyrody, kiedy czuje nad nią przewagę i władzę, musi się zmierzyć z „królową ryb”. Ignaticz, złowiwszy ogromną i przedziwną rybę, waha się, jak postąpić: wypuścić ją, czy wyłowić i zasłynąć na całą okolicę. Chciwość jednak bierze górę i rybak podejmuje walkę z rybą. Nie udaje mu się jednak odnieść zwycięstwa. Okaleczony Ignaticz i zraniona „królowa ryb” muszą teraz razem walczyć o przeżycie.

Bohater *Królowej Ryb* swoim postępowaniem działa na szkodę całej przyrody. Gubi go egoizm i przeświadczenie o swojej autonomiczności nad nią. Opowiadanie to jest wołaniem Astafjewa o przemyślane podejście do bogactw natury. Przecież sens ludzkiej egzystencji zawiera się nie w ujarzmianiu przyrody, nie w powiększaniu materialnego bogactwa, a w przewartościowaniu działalności ludzkiej, w moralnym doskonaleniu jednostki, poziomu jej wykształcenia i kultury, życia w harmonii ze środowiskiem naturalnym¹⁷.

Po 1986 roku obawy o przyszłość środowiska naturalnego podziela prawie cała nowa dramaturgia rosyjska. Błotniste drogi, zapadłe dziury, brudne ulice, zrujnowane dachy, budynki przeznaczone do rozbiórki, gdzie koczują bezdomni i bezrobotni, zapuszczone mieszkania¹⁸ – takie obrazy rysują się m.in. w sztukach Ludmiły Pietruszewskiej, Ludmiły Razumowskiej

¹⁷ О. В. Мосин, *Роль экологического сознания в биосоциальном развитии человека*, http://ecoportal.ru/view_public.php?id=2474.

¹⁸ H. Mazurek, *Ziemia przyszłości w nowej dramaturgii rosyjskiej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 21.

(*Sad bez ziemi / Сад без земли*/, 1982), Nikołaja Kolady (*Polonez Ogińskiego / Полонез Огинского*/, 1993), Aleksieja Słapowskiego (*Wiśniowy sadek / Вишнёвый садик*/, 1993), Ksenii Draguńskiej (*Ziemia Października / Земля Октября*/, 1994). Smutny obraz skażonej zanieczyszczeniami chemicznymi planety, obraz świata po katastrofie ekologicznej odnajdziemy np. w dramatach Władimira Malagina (*W wielkim pierścieniu / В большом кольце*/, 1989, *Po katastrofie / После волка пустынного*/, 1994), czy Dmitrija Lipskierowa (*Rodzina mutantów / Семья уродов*/).

Nadmierna eksploatacja skarbów przyrody, konflikty wojenne, kryzysy ekonomiczne, awarie reaktorów jądrowych, klęski żywiołowe, epidemie, głód itp. – wszystko to świadczy o tym, że na danym etapie rozwoju jesteśmy zmuszeni rozważać ewentualność wymarcia życia na Ziemi jako rezultatu naszej działalności. Ludzkość zbliżyła się do takiej granicy, za którą, jeśli nie zaczniemy analizować naszego życia na korzyść ochrony środowiska, z pewnością będziemy musieli zginąć. Taką prognozę na przyszłość możemy zaobserwować w *Powieści ekologicznej (Экологический роман, 1993)* Sergiusza Załygina. Utwór ten wyraża nie przecucie, ale już świadomość katastrofy ekologicznej. Autor przybliża nam ostatnie dziesięciolecie panowania władzy sowieckiej. Jej polityka miała zdecydowanie antyprzyrodniczy charakter. Władza radziecka wypracowała własny system wartości, własną ideologię i własne prawa gry. Jej monopolowy system kierował się osobistymi interesami państwa, bez uwzględniania przy tym dobra środowiska naturalnego.

Główny bohater jest świadkiem ogromnego przedsięwzięcia – budowy podbiegunowej drogi kolejowej na wypadek wojny z Ameryką. Był to projekt zupełnie nieprzemyślany, gdyż podłoże tundry nie jest na tyle twarde, aby utrzymać same tory kolejowe, nie mówiąc już o pociągach. Budowa kolei wzdłuż koła podbiegunowego pokazuje absurd wielu technicznych projektów człowieka w ZSRR. Autor zauważa, że ludzie często nie zastanawiają się nad konsekwencjami swojej działalności, o czym świadczą słowa Aleksego Gołubjewa:

Я когда-то, лет двадцать тому назад, один час шестнадцать минут думал и пришёл к выводу: всё плохое и всё самое трудное – не мой вопрос, не моего ума дело. Вот и экология – да разве она моего ума?¹⁹.

¹⁹ С. Залыгин, *Экологический роман*, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1993/12/zalig.html.

W *Powieści ekologicznej* naświetlona została ogromna skala zniszczenia przyrody. Apoteozą takiego jej traktowania stała się radioaktywna rzeka Prypeć po wybuchu jądrowym w Czarnobylu. Powieść Załygina jest pozbawiona pocieszającej iluzji i nadziei w człowieka. Autor wątpi, aby człowiek się zmienił i zaczął żyć tak, jakby był nieodłączną częścią przyrody.

Takie pesymistyczne wizje przyszłości wśród pisarzy rosyjskich nie biorą się znikąd, ponieważ w różnych regionach Rosji i miejskich aglomeracjach powstały kryzysowe, a niekiedy i katastrofalne problemy ekologiczne. Na wielu terenach nieodwracalna degradacja środowiska naturalnego zaszła tak daleko, że stały się one niezdatne do życia i działalności gospodarczej. W większości rosyjskich miast stężenie szkodliwych dla zdrowia substancji w powietrzu dziesięciokrotnie przekroczyło normy.

O możliwości katastrofy ekologicznej pisze w swojej monografii pt. *Природа и человек* Jurij Sochriakow. Zwraca on uwagę na napiętą sytuację, która zaistniała w basenach Bajkału, Ładogi, morza Aralskiego, gdzie nastąpił spadek liczebności fok, wymieranie całych gatunków słodkowodnych i morskich ryb, rodzenie się dzieci z wrodzonymi wadami genetycznymi w regionach o dużym spożyciu pestycydów itp.²⁰

Również we współczesnej poezji rosyjskiej zauważymy wzrost zainteresowania problemami ponadczasowymi, jakimi jest relacja między człowiekiem a przyrodą, zagadnienie śmierci i wiecznego życia przyrody²¹. Wzajemny stosunek człowieka i ziemi absorbował i nadal absorbuje rosyjskich poetów, którzy postawili sobie za zadanie obudzić na nowo utracone poczucie szacunku wobec świata natury. Najczęściej nawiązują oni do twórczości wybitnego jej przedstawiciela z XIX wieku – Fiodora Tiutczewa. Wśród jego wierszy znajdziemy takie, w których poeta namawia do życia w zgodzie i harmonii z przyrodą. Przekonuje, iż:

В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык...²².

Współczesna poezja rosyjska coraz częściej zastanawia się nad przyszłością człowieka w świecie, nad problemem istnienia wobec zagrożenia wojną atomową. To zagadnienie wyraźnie porusza Jurij Kuzniecowa w wierszu

²⁰ Ю. И. Сохряков, *Природа и человек*, Москва 1990, с. 5.

²¹ A. Doleżał, *Tradycja Fiodora Tiutczewa we współczesnej liryce rosyjskiej*, „Przegląd Humanistyczny”, Warszawa 1994, R. 38, Nr 6, s. 121.

²² Ф. Тютчев, *Не то, что мните вы, природа...*, <http://litera.ru/stixiya/authors/tyutchev/ne-to-cto.html>.

pt. *Atomowa bajka* (*Атомная сказка*, 1968), w którym protestuje przeciwko bezmyślnemu „poznawaniu” przyrody²³:

В долгих муках она умирала,
В каждой жилке стучали века.
И улыбка познания играла
На счастливом лице дурака²⁴.

Obawy o dalszy los harmonijnego związku człowieka z przyrodą podziela m.in. Mikołaj Rubcow, Igor Szklarewski. Władimir Firsow w jednym ze swoich wierszy pisze o moralnym upadku człowieka:

Равновесие природы,
Равновесие души
Мы теряем с каждым годом,
Хоть тужи,
Хоть не тужи.
Реки гаснут.
Лес мертвеет...
И, наверно, потому
Души добрые черствеют,
Чувства передав ему²⁵.

Natomiast Wasilij Fiodorow proponuje swoją koncepcję ratowania przyrody i człowieka:

Чтобы себя и мир спасти,
Нам нужно, не теряя годы,
Забывать все культы
И ввести
Непогрешимый
Култ природы²⁶.

Aby zrozumieć mentalność rosyjską, koniecznie należy brać pod uwagę czynnik przyrodniczy, geograficzny i historyczny. Ogromna powierzchnia kraju, różnorodność krajobrazów, bogate złoża naturalne, miały niewątpliwie wpływ na [...] pojmowanie przez Rosjanina jego miejsca w świecie, jego stosunku do przyrody²⁷.

²³ A. Doleżał, *Tradycja...*, s. 123.

²⁴ Ю. Кузнецов, *Атомная сказка*, <http://poems.imhonet.ru/element/995678/>.

²⁵ Ю. И. Сохряков, *Природа...*, с. 43.

²⁶ Ibidem, s. 44.

²⁷ W. N. Kwaskow, *Mentalność rosyjska a problemy ekologii*, [w:] *Światopogląd i ekologia*, red. J. Dębowski, Olsztyn 1997, s. 209.

Wiara w to, że człowiek jest w stanie przerobić przyrodę według własnego widzimisie, zamienić przyrodę za pomocą wszechmocnej techniki, nauki i współczesnych technologii w niewyczerpalne źródło dóbr zakorzeniła się mocno w świadomości współczesnego Rosjanina. Bez wątpienia, istnieją określone różnice w mentalności narodów europejskich i Rosjan. Uwarunkowane są one nie tylko czynnikami „geograficznymi”, ale również kulturowymi tradycjami, które ukształtowały się wśród narodów Europy i narodów Rosji odnośnie do wykorzystania zasobów naturalnych, będących w dyspozycji tego czy innego kraju, stosunku nie tylko do ziemi i jej wewnętrznych bogactw, ale także do flory i fauny, zasobów wodnych, atmosferycznych i rolniczych²⁸.

Podążając za myślą Władimira Kwaskowa faktycznie można stwierdzić, iż konsumpcyjny stosunek Rosjan do przyrody bierze się z tego, że terytorium państwa rosyjskiego posiada rozległe przestworza i ogromne zasoby naturalne. Są oni przekonani, że bogactw wystarczy dla wszystkich, że jest ich nieskończona ilość i dlatego nie muszą ich szanować.

Problem ekologiczny Rosji nie różni się od globalnych problemów ekologicznych. Wraz z rozwojem urbanizacji, przemysłu, zachodnią technologią i wartościami oraz bezmyślną eksploatacją światowych zasobów naturalnych obejmuje on cały świat. Nie przypadkowo prozaicy, dramaturdzy i poeci starają się przestrzec ludzi przed postępującymi zmianami klimatycznymi i przypomnieć im o tym, że wszyscy jesteśmy częścią przyrody. Nawołują do tego, aby zmienić swoją politykę i postępowanie wobec natury, u której jesteśmy już poważnie zadłużeni. Opisy przyrody w przywołanych utworach, to nie tylko tło, w którym toczy się akcja, lecz przeciwnie, są one ważnym składnikiem świata przedstawionego. Zawiera się w nich głęboki sens, ponieważ właśnie stosunek do przyrody, do ziemi obnaża duchową stronę człowieka, pokazuje jego morale. Szerokie spektrum „ekologicznych” utworów, które spełniają funkcję „uświadamiającą” i uczą w ten sposób miłości do przyrody i nienawiści do jej niszczycieli²⁹ świadczy o tym, że literatura rosyjska nie jest obojętna wobec problemów ekologii.

²⁸ Ibidem, s. 210.

²⁹ Я. В. Машарова, *В согласии с разумом и совестью: (Эколог. ситуации в сов. прозе)*, [в:] *Вопр. лит. народов СССР*, Киев, Одесса 1987, Вып. 13, с. 42.

RUSSIAN LITERATURE TOWARDS PROBLEMS WITH ECOLOGY.
RECONNAISSANCE

S U M M A R Y

The article investigates Russian literature's approach to the issues of ecology. The interest in this subject can be noted as early as in the nineteenth century, in the works of L. Tolstoj and A. Czechow. These authors drew the reader's attention to the fact that man is an inseparable part of nature, thus he ought to treat it with respect.

Since the 1920s, literature works known as "industrial prose" (F. Gladkow, M. Szaginian, L. Leonow, W. Katajew and others) focused on describing the Industrial Revolution, not paying much attention to the issues of ecology.

The strongest reaction to scientific and technical progress was displayed in the "countryside prose", especially in the works of W. Rasputin and W. Astafjew. In literature of the 1960s and the 1970s the lack of unity between man and nature was portrayed as severing ties between a person and the community.

In the 1980s and the 1990s in the works of L. Pietruszewska, N. Kolada, W. Malagin, D. Lipskierow, S. Zalygin and others one reads about tragic visions of our planet in near future, resulting from a global natural disaster.